

תוכן העניינים

ט	רשימת האיורים	
יד	רשימת הלוחות	
1	פרק ראשון: אוטופיה חברתית ואידאל התיישבותי	
1	1.1 אוטופיה חברתית לאידאל אסתטי	
4	1.2 הגאומטריה של העיר האידאלית	
51	פרק שני: ההתיישבות השיתופית בארץ ישראל	
51	2.1 הקדמה	
53	2.2 הרקע ההיסטורי	
57	2.3 צורות ההתיישבות השיתופית החקלאית בארץ ישראל	
59	2.4 אפיון חברתי-כלכלי	
63	פרק שלישי: הקיבוץ – חברה קומונלית	
63	3.1 הקיבוץ – אורח חיים קומונלי	
67	3.2 מערכת השירותים החברתיים	
69	3.3 התפתחות המגורים בקיבוץ – מקומונליות לפרטיות	
95	3.4 עקרונות הפריסה המרחבית של הקיבוץ	
114	3.5 הפריסה המרחבית המסורתית של היישוב הקיבוצי	
133	3.6 התפתחות הדגם של פריסת היישוב הקיבוצי	
145	3.7 הקיבוץ המודרני – מגמות חדשות	
155	3.8 קיבוץ ועיר – השוואת מודלים לפריסה מרחבית	

169	פרק רביעי: מושב שיתופי – קומונה משפחתית	
169	מושב שיתופי – אורחות חיים	4.1
171	עקרונות המבנה החברתי וכללי הפעולה	4.2
175	הפריסה המרחבית של המושב השיתופי	4.3
185	פרק חמישי: מושב עובדים – קואופרטיב משפחתי	
185	מושב עובדים – אורחות חיים	5.1
188	המערך החברתי של המושב	5.2
191	הפריסה המרחבית של מושב העובדים	5.3
199	תכניות יישובים לאוטופיות חברתיות בעת החדשה	5.4
216	התפתחות דגם היישוב של מושבי עובדים	5.5
253	מדינת החוקים של אפלטון ומושבי העובדים	5.6
	פרק שישי: סיכום: אידיאולוגיה, אוטופיה, גאומטריה –	
	עבר ועתיד	
762		
267	קווים להתפתחות עתידית	6.1
	גאומטריה ואוטופיה – היסטוריה עולמית	6.2
271	ומציאות ישראלית	
277	רשימת המקורות וקיצוריהם	
287	מפתח אישים, מקומות ועניינים	

פרק ראשון

אוטופיה חברתית ואידאל התיישבותי

1.1 אוטופיה חברתית ואידאל אסתטי

התארגנות חברתית היא פועל יוצא של ההכרה במוגבלות כוחו של הפרט וביתרונות כוחה של השותפות. קיומה של החברה מותנה בהסכמת הפרטים החברים בה לקוד התנהגות, מערכת חוקים המאפשרת חיים בצוותא. הפרט הבוחר לחיות בשותפות מוותר על חלק מן החופש האישי תמורת ההגנה שהחברה מעניקה לו. למדנו מאריסטו ש'המדינה נוצרה למען החיים, ומטרתה החיים הטובים'.¹ עם השגת היתרונות הקיומיים הבסיסיים מתחיל החיפוש אחר השיטה החברתית המגשימה את המטרה של 'החיים הטובים'. ההגדרה של מהות 'החיים הטובים' ומערכת הכללים החברתיים המאפשרת את השגתם היא נושא העומד במרכז הדיון של תורת המשטרים. ההיסטוריה האנושית מעידה על קיומן של שיטות שלטון רבות ומגוונות הבאות לשרת את האינטרסים של קבוצות אוכלוסייה שונות כך שיחיו את 'החיים הטובים'. קנדיד של וולטר, המתרוצץ בחיפושיו אחר 'הטוב שבעולמות', הוא רק אחד מני רבים.

את אחת העדויות הראשונות הפורסות בפנינו דיון בנושא תורת המשטרים וחיפוש אחר המשטר המועדף אנו מוצאים במקרא. אל מול תלונת העם בתקופת השופטים כי 'מלך אין בישראל איש הישר בעיניו יעשה' (שופטים יז, ו) תוקף שמואל הנביא את שיטת המשטר המלוכני בנאומו על 'משפט המלך' (שמואל א' ח, יא). יחזקאל הנביא, היושב בגולה בכל על נהר כבר, מנסח עקרונות דתיים וחברתיים למדינת שבי ציון העתידית, שבה יתחלק

השלטון בין הכוהנים לבית צדוק לבין הנשיא לבית דוד (יחזקאל מ-מח). הפילוסופיה היוונית הרבתה לעסוק בתורת המשטרים וגלגוליהם ובחיפוש אחר המודל המועדף להתארגנות החברתית בפוליס. אפלטון ואריסטו הגדירו שיטות משטר שונות והעריכו את יתרונותיהן וחסרונותיהן בהתאם להשקפת עולמם הפילוסופית. אפלטון הציע שני מודלים מפורטים למשטרים מועדפים בעיניו. המדינה הקומוניסטית הראשונה במעלה מתוארת בספרו 'פוליטאה'², והשנייה במעלה מתוארת בספרו 'החוקים'³. החיפוש אחר צורות שלטון מועדפות והניסיונות לממשן לא פסקו ביוון העתיקה והם נמשכים עד זמננו. ההיסטוריה של תורת המשטרים רצופה רעיונות להגדרתם של הסדרים חברתיים מועדפים ושל המערך הארגוני ליישומם – 'אוטופיות' כפי שהן מכונות בעקבות ספרו המפורסם של סר תומס מור⁴ – המלווים בניסיונות להביאם לידי מימוש. רבים מההוגים שרצו להוציא את רעיונותיהם מהכוח אל הפועל ליוו את משנתם החברתית בתיאור מערך הפריסה המרחבית של ההתארגנות היישובית שניסחו. חלקם ראו בעקרונות הפריסה המרחבית לא רק ביטוי לאידאה אלא גם מכשיר ואמצעי עזר נוסף למימושה, מערך התיישבות אידאלי לחברה אוטופית. בדיון זה אנחנו משתמשים במושג 'אידאלי' בהקשר של המופע הפיזי של היישוב ובמושג 'אוטופיה' בהקשר של הסדר החברתי והמערך הארגוני שמציעים הוגים חברתיים.

הכמיהה לעיר ומדינה אידאלית שזורה בתולדות האנושות ובניית הערים. נביאים, פילוסופים ומדינאים ניסו לתאר את צורתה המטפיזית ויצרו אוטופיות חברתיות. אמנים ואדריכלים ביקשו לתאר את מתארה הפיזי ויצרו ערים אידאליות. כפי שהאוטופיסט החברתי מחפש עולם שבו קיימים סדר ואיזון חברתיים ברורים ובלתי מופרים, כן האדריכל האוטופיסט מבקש למצוא את הסדר הגאומטרי האידאלי המבטא את השלמות והאיזון. מסורת התכנון של התיישבויות אוטופיות אידאליות עוסקת בשתי קטגוריות של יישובים הבאים לשרת מטרת שונות: אוטופיית האידאל האסתטי מחד והאוטופיה החברתית מאידך. אוטופיית האידאל האסתטי מקבלת את הסדר

2 אפלטון (פוליטאה) 1974.

3 אפלטון (החוקים) 1974.

4 מור 1946.

3 | אוטופיה חברתית ואידאל התיישבותי

החברתי הקיים ומבקשת לחזקו ולקדשו על ידי עיצוב חזותי מסודר של הסובב הפיזי. האוטופיה החברתית באה ליצור סדר חברתי חדש וברד בברד עמו לעצב את הסובב הפיזי ברוח האידאולוגיה החברתית, כך שהעיצוב הסביבתי ישרת ויחזק את יכולת ההישרדות של האידאה החברתית. אחדים מהאוטופיסטים החברתיים עוסקים במשמעות החברתית הנובעת מעיצובו הפיזי של היישוב. אפלטון, במדינה האוטופית שלו, עסק בקשר שבין האידאל החברתי לבין מימושו ההתיישבותי.⁵ כך גם אבן עזר הווארד (Howard) בהצעה לתכנית עיר הגנים.⁶ מתכנני הקיבוצים ומושבי העובדים בארץ ישראל עסקו גם הם בהשפעה ההדדית הקיימת בין האידאה החברתית לסובב הפיזי. שתי הגישות – האוטופיות החברתיות ואלה של התיישבות האידאל האסתטי – מייצגות עולם שבו שיווי המשקל המושלם הוא דרך החיים והחוק.

העיר האידאלית מתארת מצב סטטי, ניסיון להפוך עיר למעשה אמנות מושלם, לעצור את הזמן, למנוע תנועה וצמיחה. זהו דימוי שאיננו ניתן לשינוי. הרמן באוור (Bauer) הגדיר את התיאור האוטופי כדימוי מושלם הכולל 'תאוריה או גישה מחושבת בקפדנות כלפי האמנות משולבת במבנה פוליטי וחברתי הנחזה כמתקיים בסביבה בלתי תלויה בזמן, במקום גאוגרפי, בהיסטוריה או במקריות'.⁷

מאחר שהאוטופיה היא מצב אופטימלי, היא גם מצב סופי שאינו ניתן לשינוי, תוספת או הפחתה. לפיכך היא איננה צורת חיים אפשרית בעולם דינמי ומשתנה, עולם של המצאות וגילויים, של תהליכים ושאיפות, של מאמץ יצירתי אינסופי ובלתי מסופק. רובין מריס (Marris) תוהה: '[...] האם האוטופיסטים טוענים לאוטופיה סטטית, כלומר לחברה כה מושלמת שכל שינוי ושיפור בה אינו אפשרי? או האם האוטופיה היא דינמית, מצב שאילו אנו שואפים תמיד ולעולם לא מגשימים מפני שגם היא משתנה ומתקדמת? [...] אינני יכול להסכים לגרסה הסטטית מפני שהנחותיה אבסורדיות מטבען [...]'.⁸ למרות ההנחה הסטטית המונחת ביסוד האוטופיה האסתטית והסוציאלית כאחת, אנו עדים במהלך ההיסטוריה של ההתיישבות האנושית

5 אפלטון (החוקים) 1974: ח (848-850): 286-288.

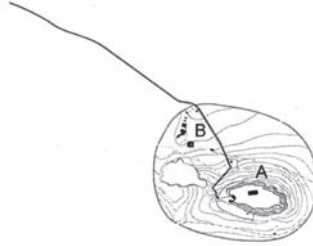
6 הווארד 1970.

7 ווסטפל 1967: 147-148.

8 מריס 1959: 1187.

339-478 לפסה"נ

479-600 לפסה"נ

86 לפסה"נ-287 לפסה"נ

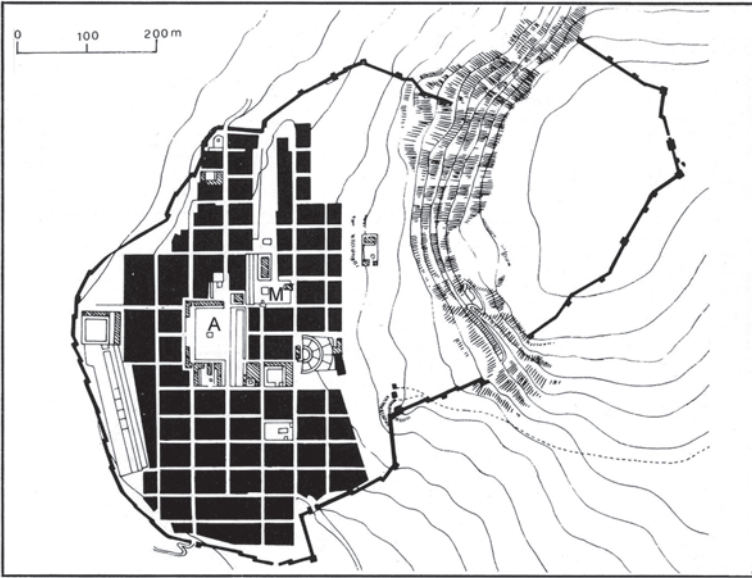
86-338 לפסה"נ

A. אקרופוליס B. אגורה

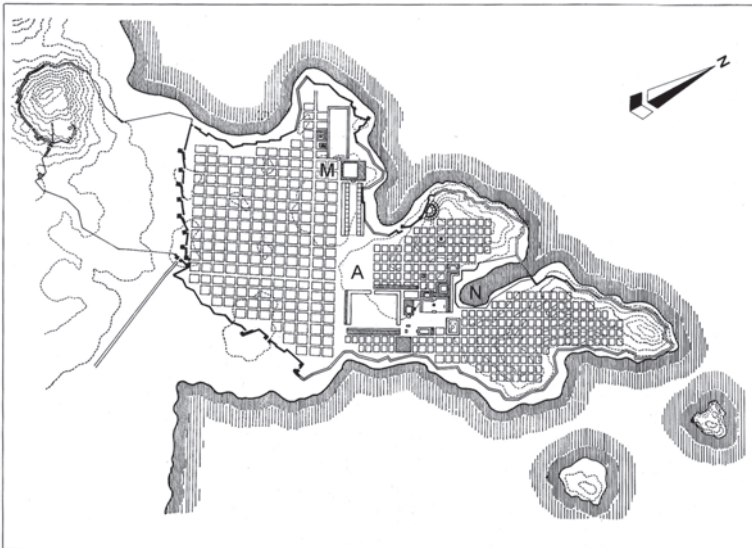
איור 1.01 – התפתחות יחסי אקרופוליס ואגורה באתונה
600 לפסה"נ-300 לספה"נ

גברה עצמתה האורבנית של האגורה, שהפכה למוקד הפעילות העירונית העיקרי, ופחת כוחו של האקרופוליס. האגורה הייתה מוקפת ברוב המבנים ומוסדות הציבור, ביניהם אולם המועצה (הבולטריון), העירייה (פריטניון), אכסדרות העמודים (הסטואה) ומקדשים רבים, כמו באגורה של פריינה (איור 1.02א). בערי חוף נקבע מקומה של האגורה על שפת הים, בקרבת הנמל, והעיר התפרסה מסביבה כמניפה חצי מעגלית, כמו באגורה של מילטוס (איור 1.02ב). אריסטו העדיף את שיטת השלטון האוליגרכית על פני הדמוקרטית. בעיר האידאלית שלו יש להקים שתי אגורות: האגורה הראשונה מיועדת לבני האצולה האוליגרכית. היא נמצאת באקרופוליס

7 | אוטופיה חברתית ואידאל התיישבותי

א. תכנית העיר פריינה

ב. תכנית העיר מילטוס
איור 1.02 – האגורה של פריינה ומילטוס
A. אגורה M. מקדש N. נמל